

Nagy Károly Zsolt

A „gyülekezeteiben élő egyház” modelljétől a hálózatos egyházmodellig

A lokalitás fogalmának változása a református egyházban az egyházi nyilvánosság diskurzusainak alapján

2009. május 22-én Debrecenben, a református Nagytemplomban a Kárpát-medencében élő magyar református egyházak alkotmányozó zsinatra és hálaadó ünnepre gyűltek össze. A zsinaton résztvevő képviselők elfogadtak egy olyan új egyházalkotmányt, amely egységes szervezeti keretbe fogja azokat a református egyházakat – immáron „egyháztesteket” –, amelyek a trianoni békeszerződés következményeként részekre szakadt egykori egyház adott területen szerveződött utódaiként éltek az elmúlt évtizedekben. Az esemény közvetlenül mintegy tizenötezer embert mozgatott meg,¹ és a zsinat alkotmányt elfogadó döntésének kihirdetését követően a résztvevők több szimbolikus cselekmény részeseiként fejezhették ki, erősíthették meg és ünnepelelheték a magyar reformátusok régi-új egységét. 2010-ben a Magyar Református Egyház (továbbiakban: MRE) zsinata új ünnepet illesztett a református kalendáriumába, amelynek programját a 2009. május 22-re való emlékezés, az „egységtudat” formálása jelenti, és a Magyar Református Egység Napja nevet viseli. Időpontja minden évben a május 22-hez legközelebb eső vasárnap.

Az „ügynök-kérdés” mellett a Magyarországi Református Egyház (továbbiakban: MRE) belső nyilvánosságának jelenleg talán legnagyobb jelentőségű diskurzusa ezen esemény, illetve az ebben kicsúcsosodó református egységtörekvés köré szerveződik. Május 22-t egyesek lelkesen éljenzik, mások ugyanilyen lelkesen ellenzik – ám mindkét oldal egyet ért, hogy az eseményekben „a magyar reformátusság önértelmezése fejeződött ki formailag és tartalmilag” egyaránt.² Jóllehet május 22 nem előzmények nélkül áll a MRE 1989 utáni történetében, azonban a „Kárpát-medencei perspektíva” mint legitim és hivatalos vonatkoztatási keret megjelenése, közvetlenül vagy közvetve, jelentős változásokat indukált abban, ahogy e felekezeti közösség elítjének egy meghatározó része – amelyet a továbbiakban Vezetőknek fogok nevezni³ – és egyre növekvő számban a gyülekezetek is, az egyház

---

¹ Az online dokumentumok hivatkozására nézve szabvány nem lévén, a maximális információ elvét követve egyedi hivatkozásokat használlok. A tanulmány végén számozott listában közölt „Online források”-ra a jegyzetekben Of.: n. jelöléssel hivatkozok, ahol „n” az illető forrás sorszámát jelzi. Az itt idézett tétel: Of.: 1.

² Gyöngyösi Korsós 2009: 6.

³ Vezetők alatt a az egyház adminisztratív vezetésének tagjait, illetve azsinati tanácskozás előkészítésében és a döntésekben, valamint azok végrehajtásában jelentős szerepet játszó, a Zsinat elnökségének közvetlen irányítása alatt álló Zsinati Hivatalt értem. A Hivatal munkatársai közt alapvetően nem – vagy nem csupán – teológiai

társadalmi, nemzeti szerepéről gondolkodnak. Minden tisztázatlan részlet és probléma ellenére úgy tűnik, hogy május 22 az egyesült Kárpát-medencei egyház perspektívájában a református identitás megújításának „arkhimédészi pontja” lehet. Ennek megfelelően a diskurzusnak sajátos „gravitációs mezője” vagy ereje van: az egyházi élet majd minden történést magához vonzza. Az önkéntes segítő szolgálat megmozdulásaitól⁴ az ifjúsági táborokon⁵ át az ájtatosság különböző alkalmait⁶ szinte bármi, ami az egyházban történik, kap valamilyen „egység szempontú” interpretációt. Identitásépítésről lévén szó, a diskurzus gravitációs ereje a múltat is magához vonzza: az Alkotmányozó Zsinat és a Magyar Református Egység Napja hivatalos internetoldalán olvasható a MRE újraírt története, amelynek középpontjában immár az egységtörekvések állnak. Ennek értelmében például a reformáció időszakára a helyi közösségek megnövekedett jelentőségéből is következően jellemző, az egyházi élet számos területét meghatározó differenciáltság mint „kényszerű szervezeti széttagoltság”⁷ artikulálódik.

A diskurzus fontos részét képezik azok a tételesen kifejtett tudások, amelyeket *Katekizmus* cím alatt gyűjtöttek össze, s az említett internetoldalon, illetve szóróanyagként vagy körlevélként nyomtatásban adtak közre. A szöveg erősen apologikus jellegű, az egységtörekvés ellen elsősorban román és szlovák oldalról felhozott nacionalista vádakkal szemben érvel, s aktuálpolitikai utalásoktól sem mentes. Ugyanakkor minden bizonnyal a cím sem véletlen. Katekizmus – azaz a tradicionális kérdés-felelet formát követve rövid összefoglalója mindannak, amit az adott tárgyban a közösségnek tudni és hinni kell. E katekizmusnak – amint az újra elbeszélte történelemnek is – egyik fontos állítása az, hogy „a Kárpát-medencei magyar reformátusok hitvallásos egysége, szolidaritása létező, történelmi kapcsolat, a MRE ennek a közösségnek, a kálvini hagyomány alapján létrejövő intézményesülése.”⁸ Ez azt jelenti, hogy „a magyar reformátusság a kényszerű szétszakítottság ellenére tanúságtételében és szolgálatában mindvégig megőrizte hitbeli és teológiai egységét”,⁹ vagyis május 22 nem egy új dolog létrejöttét, hanem a régi helyreállítását jelenti.

---

végzettséggel rendelkező szakemberek vannak. Nem választott tisztségviselők, hanem a Zsinat Elnöksége, vagy annak javaslata alapján a Zsinat által kinevezett szakértők, akiknek legitimitása is elsősorban az Elnökségtől függ. A Vezetők kollektív ágenszt a szimpátia, elkötelezettség és alá-fölé rendeltség összetett viszonyrendszere jellemzi. A kollektív ágenszt individuális alkotói vagy azok szerepei időnként változnak, de az ágenszt maga viszonylag stabil tulajdonságokat mutat.

⁴ Lásd http://szeretethid.jobbadni.hu/szoolgalati_lehetosegek (Letöltés: 2012. február 2.)

⁵ Bagdán 2011.

⁶ Of.: 2.

⁷ Of.: 3.

⁸ Of.: 3.

⁹ Of.: 4.

Az egység megvalósításának, illetve helyreállításának számos gyakorlati és szimbolikus eleme van a közös gazdálkodástól az egységes liturgia kidolgozásáig és a Magyar Református Egység Napja ünnep alapításáig. Ezek az elemek különbségük ellenére megegyeznek abban, hogy felkészültség karakterűek, vagyis olyan tudások és attitűdök jelennek meg bennük, amelyek mentén a „rekonfigurált”, vagy inkább „rekonstituált” református identitás kifejezhetővé és megérthetővé, elsajátíthatóvá válik. Ez az egységesítő folyamat azonban felszínre vagy egyenesen létrehozhat törésvonalakat is. Az identitás új konstitúciói ugyanis ütközhetnek a korábbiakkal,¹⁰ míg végül több egyéb kérdés mellett az is felvetődik, hogy mennyire tekinthető egységesnek az egységesülő református egyház, s a kirajzolódó törésvonalak hogyan írják át az egységesülő egyház térképét?

Tanulmányomban ebből a pontból kiindulva a református felekezeti identitás egy összetevőjének, a helyi közösségekkel – gyülekezetekkel vagy egyházközségekkel – kapcsolatos szemléletnek a változását próbálom megragadni a kérdéshez kapcsolódó, az egyházi nyilvánosságon belül a különböző médiumokban kialakult diskurzusok mentén. Hipotézisem szerint a közösségen belül az egyházzal kapcsolatos gondolkodásban egy alapvető paradigmaváltás bontakozik ki, amelynek során a Vezetők újradefiniálják a gyülekezetek, vagyis az egyház (adott földrajzi helyhez kötődő) alapegységeinek, alapközösségeinek helyét és funkcióját. A változás két végpontjaként kijelölhető paradigmára egyfelől a „gyülekezeteiben élő egyház”, másfelől a „hálózatos egyházmodell” – mindkét esetben a belső diskurzusokból származó – kifejezésekkel utalok.

A paradigmaváltást egy szándékolatlan ekléziológiai¹¹ vita alapján szeretném körvonalazni, amely a 2011. évi egyházi 1%-os kampány református kampányfilmje körül bontakozott ki. A film, függetlenül attól, hogy mit gondolunk róla, és mennyire bizonyult hatásosnak,¹² erős hullámokat vert a református közélet állóvizében, ám a vita nem a hivatalos, nyomtatott egyházi sajtóban, hanem az újmédia csatornáin, az egyház hivatalos internetes honlapján és más, az egyház hivatalos és erősen korlátozott nyilvánosságán kívül eső, az ellenőrzött közbeszédet felülíró vagy legalábbis szétfeszítő blogokon, fórumokon, közösségi oldalakon folyt. Ez a körülmény ugyanakkor meglehetősen fragmentálttá is tette a diskurzust, hiszen az egymással párbeszédbe bonyolódó szövegek, bár hivatkoznak

---

¹⁰ Lásd Pataki 1988.

¹¹ Ekléziológia: a teológiában az egyházzal szülő tannal foglalkozó aldiszciplína.

¹² A 2011. szeptember 15-én közzétett hír (Of.: 5) szerint több mint 13%-kal nőtt az előző évihez képest azok száma, akik személyi jövedelemadójuk egy százalékával a MRE-t támogatták. Az egy főre eső felajánlások összege azonban csökkent. A film és a kampány nyilvános értékelése végül nem történt meg.

különböző módokon egymásra, és történt is kísérlet összegyűjtésükre,¹³ mégis legtöbbször nem egyazon felületen jelentek meg. Ezek az eltérő felületek azonban sajátos kontextusokként gazdagíthatják is a diskurzus értelmezését.

A film szakított a hagyományos 1%-os kampánystratégiákkal: nem kéregetett, nem sorolta fel az egyház társadalmi tevékenységeit, nem az érzelmekre hatott, és a református egyház egyetlen közismert szimbóluma vagy tevékenysége sem jelent meg benne. Végző soron nem az egyházzól szólt, hanem magáról az „egyházi 1%” rendszeréről, annak visszásságairól, a hatalom, vagy legalábbis a bürokrácia kritikájáról. Ezzel szorosan összefügg, hogy a film elsősorban nem a biztos felajánlónak tekintett egyháztagokhoz, hanem az egyházon kívüliekhez, köztük is a fiatalokhoz, illetve fiatal felnőttekhez próbált szólni. Így azonban a film az egyházon belül nagyon gyorsan nagyon szélsőséges értelmezések tárgyává vált, s a hivatalos egyház is arra kényszerült, hogy értelmezze azt. A legfontosabb értelmező kísérletben a reformatus.hu számára Csepregi Botond főszerkesztő Pásztory Ádámot, a Zsinati Hivatal kommunikációs igazgatóját, a kampány felelősét szólaltatta meg.¹⁴ Az újságíró összegyűjtötte a filmmel kapcsolatos kritikai megjegyzéseket, s azokat szegezte a kommunikációs igazgatónak. Egyik kérdése így hangzott:

„A református egyház gyülekezeteiben él, a filmből viszont az sem derül ki, hogy léteznek gyülekezetek – mutattak rá sokan egy alapvető hiányosságra.”

A válasz pedig:

„A «gyülekezeteiben él az egyház» nagyon divatos egyházpolitikai jelszó manapság. Az előző kérdés kapcsán szerintem erre is választ adtam: nem volt cél, hogy a filmben beszéljünk erről.”

A film magyarázata itt vált ekléziológiai vitává. A „gyülekezeteiben él az egyház” kijelentés ugyanis a református egyház kálvini elvek szerint felépülő hagyományos önképét foglalja össze. Csepregi viszont relativizálja ezt, s ezzel a tradicionális egyházképet, mi több: a református egyház egyik lényegi vonását „támadja”. Az interjúra Köntös László, a Dunántúli Református Egyházkerület világi főjegyzője az egyházkerület közéleti blogjában válaszolva ezt írta: „Pásztory Ádám, a Zsinati Hivatal képviselőjében azt találta mondani ebben az

---

¹³ Fekete 2011.

¹⁴ Csepregi 2011a.

interjúban, hogy «A gyülekezeteiben él az egyház nagyon divatos egyházpolitikai jelszó manapság». [...] Ez azért súlyos mondat, mert a «gyülekezeteiben él az egyház» ismerős tételét egy félmondatban értelmezi, s nem fejtí ki, hogy a nyilatkozó mire is gondol. Itt már nem pusztán kommunikációról, a filmről, hanem alapvető tartalmi kérdésekről van szó. [...] Én, Köntös László, a pápai gyülekezet presbitere ebből az üzenetből azt tudtam meg, hogy az egyház nem a gyülekezeteiben él, s akik abban a tévhitben ringatják magukat, hogy ők mint egyháztagek alkotják az egyházat, tévednek. Az az állítás, hogy az egyház a gyülekezeteiben él, pusztán hiedelem, csak politikai jelszó. [...] Én eddig azt hittem, azért lehetek az egyház tagja, mert egy konkrét gyülekezet [...] tagja vagyok. Én eddig úgy tudtam, az egyház úgy létezik, hogy vannak gyülekezetek, a Szentlélek és az Ige által összegyűjtött emberek helyi közösségei, s ezeknek a helyi közösségeknek a nagy közössége maga az egyház. Lehet, hogy tévedek?»¹⁵

Köntös szövege, amely mindvégig a gyülekezeti tag – a presbiter – perspektívájából szinte klasszikus megfogalmazása lehet a tradicionális egyházmodellnek, hamar válaszra talált. Ismét Csepregi, ismét a reformatus.hu-n ezúttal Ódor Balázst, az MRE Zsinati Hivatala külügyi irodavezetőjét szólaltatta meg. A magyar problémák párhuzamaként felhozott Rajnai Egyház belső szervezeti reformjával kapcsolatosan Ódor megjegyzi: „Ez komoly teológiai, spirituális és praktikus folyamat, amelyben a meglévő struktúrákat is megváltoztatják. Miért? Mert közösségeiben él az egyház, a struktúrának pedig ezt a közösséget, a közösség szolgálatát kell támogatnia. Nagy bátorság kell ahhoz, hogy végiggondoljuk akár csak a „gyülekezeteiben él az egyház” következményeit a fennálló egyházszervezetre nézve. Az a helyzet, hogy alig van olyan református egyház, amelyik hosszú évek óta ne ezt az utat követné.”¹⁶ Az idézetben szereplő „közösség” és a „gyülekezet” kifejezések első látásra nem állnak különösebben messze egymástól, sőt, lényegében szinonimáknak is tekinthetők. Az elmozdulás akkor érezhető, ha röviden áttekintjük a két kifejezés református értelmezését.

A „gyülekezeteiben él az egyház” alaptételének eredete homályba vész. Ebben a formában s főképp egyfajta „axióma” szerepben egyik legkorábbi megjelenését 1905-ben, Pokoly József egyháztörténetében találhatjuk.¹⁷ A gondolat azonban Kálvinra és a reformáció időszakára vezethető vissza, s a római katolikus egyházfelfogással szemben arra utal, hogy a református egyház alulról építkezik, a gyülekezet, bár nem a teljes egyház, de maga autonóm, teljes egyház. A reformációban a templom a pap templomából a gyülekezet templomává

---

¹⁵ Köntös 2011.

¹⁶ Csepregi 2011b.

¹⁷ Pokoly 1905: 109.

válí, ¹⁸ s ami az egyházban történik, az csak a gyülekezetben történhet. A következő jelentésréteget a 17–18. század protestánsüldözései tették a gondolathoz, amikor az egyház valóban, sokszor szinte csak a gyülekezeteiben élt, hiszen a reformátusoknak többször nem volt joga zsinatot és vizitációt tartani, sőt, a lelkészek sem látogathatták a „pásztor nélkül való nyáját”. Számos fontos réteg fölött végül Pásztory egyházpolitikai célzása azokra a belső polémiákra utal, amelyekben sokak számára épp a május huszonkettő „metaegyházával” és a mögötte meghúzódozó koncepcióval szembeni kritika jelmondata lehet az, hogy az egyház a gyülekezeteiben él.

A gyülekezet a református egyházszerkezet és egyházi élet alapegysége, amely az appadurái-i értelemben vett lokalitásként is elgondolható. Innen közelítve a gyülekezet kapcsolatok és kontextusok hálójá, amely egy szomszédsághoz kötődik – vagyis olyan ténylegesen létező, látható, megragadható társadalmi formákhoz, „amelyekben a lokalitás mint dimenzió vagy érték, változatos módon nyilvánul meg”.¹⁹ A gyülekezetnek abban a fogalmában, amelyet az elemzett állítás tartalmaz, mindig jelen van a helyhez, territoriális vagy topográfiai értelemben véve adott helyhez kötöttség mozzanata, vagyis ebben az esetben a szomszédság alatt egy kijelölhető, megnevezhető, azonosítható terület – általában egy település, vagy közigazgatási értelemben vett község – értendő, s meghatározása szempontjából ez lényegi mozzanat: ennek megnevezésére szolgált az egyházközség kifejezés. Az 1881-es Debreceni Zsinat által megalkotott, majd az 1891–92-es zsinat által módosított alkotmány szerint „az egyházközség az egyház tagjainak meghatározott területen élő s az egyházi törvény szerint szervezett gyülekezete. Az egyházközség területe egybeesik a polgári község területével, hacsak a felsőbb egyházi hatóság másként nem rendelkezik.”²⁰ A gyülekezet mint lokalitás és a territoriális értelemben vett szomszédság szoros összetartozása számos területen megnyilvánult. A templomi ülésrend és sokszor a temető is tükrözi az adott társadalom struktúráját, és ez nem csupán egy-egy szomszédságcsoporthoz (alvág vagy felvág a templom bizonyos helyére ülhetnek), vagy egy adott státusz és a hozzá tartozó templomi szék összekapcsolódására vonatkozik (pl. a bírógazdát helye), hanem konkrét családok konkrét helyének kijelölésére is (ami persze összefügg státuszukkal, ugyanakkor a státusz elvesztése sokszor nem jár együtt a templomi szék elvesztésével).²¹ A lokalitások keretei között keletkezett források sohasem általában beszélnek az egyházról, hanem minden esetben például „Krisztusnak itt és itt élő nyájáról” szólva utalnak a szomszédságra. Így jelenik meg a

---

¹⁸ Péter 2004: 78.

¹⁹ Appadurai 2001: 4.

²⁰ *Törvényjavaslat* 1892: 8.

²¹ A kérdéshez lásd Csiszár 1985, valamint Faggyas 1990, 1991 és S. Lackovits 1997.

lokalitás a klenódiomok és paramentumok inscriptióin is, így örökítődik egy adott gyülekezet-lokalitás emlékezete a lokalitás határait átlépő tárgyakkal együtt.²²

A szomszédság Appadurai értelmezésében alapvetően kontextusként funkcionál a lokalitás számára, ám ahhoz, hogy meghatározható legyen, maga is kontextusokat igényel – sőt, a lokális szubjektumokon keresztül teremt is. A lokális szubjektumok ugyanis, miközben „a termelés, a reprezentáció és a reprodukció társadalmi tevékenységeivel foglalatoskodnak (például a kultúra munkájában), általában akaratlanul is olyan kontextusok létrehozásához járulnak hozzá, amelyek túlléphetik a szomszédság létező, anyagi és konceptuális határait.”²³ A szomszédságok mindig valamivel összefüggésben jelölődnek ki – mint az irtás az erdővel vagy az egyház a „világgal” szemben –, s értelmezésükhöz szükség van erre a szembenálló másik entitásra is, amely tehát lényegében arra mutat rá, hogy „miből, mivel szemben, minek a dacára és mivel kapcsolatban teremtődik meg a szomszédság”.²⁴ Ezt a nagyobb kontextust nevezi Appadurai etnotájnak, s ilyen etnotáj-típusú kontextusként interpretálható a gyülekezet-lokalitások összefüggésében tulajdonképpen maga az egyház, az elképzelt felekezeti közösség is.²⁵ A lokalitások/szomszédságok alapvető tulajdonsága Appadurai szerint a reprodukcióra való képesség, illetve törekvés.²⁶ Egyfelől fizikai értelemben, vagyis megtalálható bennük például minden generáció, másfelől a lokális szubjektumok²⁷ termelése tekintetében, azaz a lokális tudás átadásának dolgában. A lokális tudás központi elemei között említhetjük a vallási, vagyis a transzcendens mutatkozásának felismerésére vonatkozó tudást, felkészültséget.²⁸ A hívő mint lokális szubjektum ugyanis a transzcendenssel való találkozást mindig az adott lokalitás keretei között éli meg. Ebből is következik az a tapasztalat, mely

---

²² A Heves vármegyei Poroszlóban 1754-ben tartott vizitáció jegyzőkönyve szerint „Vagyon egy ezüst talpas pohár [...] felső szlin körül ilyen írás vagyon: A Nemes Reformata Miskolczi Ecclesiától szerzette és meg is újjította: a Nemes Poroszlai Reformata Szent Ecclesia Igaz Sámuel prédikátorságában. A talpának a karéján ez az írás: Ifjú Győrfi János, anyjával, Mohári Ilonával a Miskolczi Ecclesiába Isten tisztességére rendelték A. D. 1629. Megújított 1742. esztendőben.” (Közli Dienes 2001: 18.)

²³ Appadurai 2001: 11.

²⁴ Appadurai 2001: 10.

²⁵ Erre utal a különböző egyházalkotmányok megfogalmazása, amikor az egyházközségekből kiindulva vezetik le az egyház mint szervezet fogalmát. (Lásd pl. Of.: 6: 2.)

²⁶ Appadurai 2001: 4.

²⁷ „Olyan szereplőket értek ez alatt – írja Appadurai –, akik a rokonság, a szomszédok, a barátok és az ellenségek meghatározott közösségéhez tartoznak.” (Appadurai 2001: 4.) A lokális szubjektumok testükön hordozzák a lokalitás jegyeit és ők a lokális tudás hordozói. „A helyi tudás alapvetően annak ismeretét jelenti, hogy miként kell megbízható lokális szubjektumokat, valamint olyan lokális szomszédságokat létrehozni, amelyekben ezek a szubjektumok felismerhetők és szervezhetőek lesznek. Ebben az értelemben helyi tudásnak nem azt tekintjük, ami alapvetően ellentétben áll egyéb tudásokkal – és (nem lokális nézőpontból) a megfigyelő kevésbé lokalizáltak tart –, hanem amit a helyi teleológia és éthosz annak tekint.” (Appadurai, 2001, 6.)

²⁸ Lásd Korpics – P. Szilczl 2007: 21–24., valamint Appadurai 2001: 4–8.

szerint az egyes gyülekezetek tagjainak egyházképe szoros összefüggésben áll a saját gyülekezetükről kialakított képpel.²⁹

Egy adott, territoriális értelemben vett szomszédság (község) és az annak bázisán szerveződött lokális összefüggéseinek ez a rendszere azonban mára visszavonhatatlanul megbomlott. Ez kiválóan tetten érhető a nagyvárosi gyülekezetek szerveződésében. A folyamat első példáját a budapesti gyülekezetek 19. század végétől nyomon követhető átalakulása jelenti,³⁰ ám napjainkban több nagyvárosban is kimutathatóak hasonló változások. Míg ugyanis a falusi vagy kisvárosi közösségek a tér topográfiai adottságaiból következően is sokkal konkrétabbak és lehatároltabbak, addig főképp a nagyvárosokban sokszor nem egy territoriális értelemben vett szomszédsághoz tartozik egy templom, hanem egy templomhoz, az általa megjelenített szellemi-vallási irányzathoz és a benne működő lelkészhez vagy prédikátorhoz tartozik egy olyan gyülekezet, amelynek tagjai több territoriális értelemben vett szomszédsághoz kötődnek. A gyülekezet ebben az esetben olyan lokális, amely nem egy szomszédsághoz kötődik, hanem az individuumok egy sajátos hálózatát jelenti, ami egy olyan társadalomban, ahol a szomszédság nem feltétlen kifejezője a társadalmi struktúrájának, vagy legalábbis ez a lokális szerveződése szempontjából irreleváns, viszonylag erős kötésekkel jelenthet. Sőt, amennyiben elfogadjuk, hogy a szomszédság egy olyan megragadható közösség, amelyet realitás és a társadalmi reprodukcióra való képesség jellemez – és ebben az appadurái-i megfogalmazásban nincsen benne a territorialitásra való szükségszerű utalás –, a lokális pedig e közösségek társadalmi életének egyik – „a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor” által létrehozott – aspektusa, érzelmi struktúrája,³¹ akkor egy olyan világban, „ahol a térbeli elhelyezkedés, a mindennapi érintkezések és a társadalmi tagoltság nem mindig esik egybe”,³² annak lehetőségét is felvethetjük, hogy a gyülekezetek az átalakuló egyház olyan „kristályosodási pontjaiként” működnek, amelyek lokálisként megteremtik a maguk szomszédságait is. Ezek azonban úgy láthatók és ragadhatók meg, hogy nem feltétlenül kötődnek egy polgári, közigazgatási értelemben vett községhez.³³ Napjaink – főképp

---

²⁹ Ebből érthető pl. a Tomka Miklós által többször leírt különbség a többségi/kisebbségi, falusi/városi reformátusság vallásosság mintái között. (Lásd Tomka 2000 illetve 2006). Hasonló véleményt fogalmaz meg Anderson (2006: 33.) az elképzelt közösségek archeológiáját feltárva: „A kozmikus-univerzális és a földi-partikuláris szembeállítás azt jelenti, hogy bármennyire is hatalmas a kereszténység, illetve bármennyire hatalmasnak fogják fel, az egyes sváb vagy andalúz közösségek számára különbözőképpen, önnön leképeződésük formájában nyilvánul meg.”

³⁰ Lásd Kósa 2006.

³¹ Lásd Appadurai 2001: 3–4.

³² Appadurai 2001: 4.

³³ Lényegében az ilyen konstrukciókat nevezi Appadurai transzlokális szomszédságoknak (Appadurai 2001: 20.)

nagyvárosi – gyülekezetei egyre inkább ilyen megragadható, reális közösségekként kezdenek működni, s az egyház az elmúlt évtizedek társadalmi változásainak következtében egyre inkább e gyülekezetek felé fordul, ezekben gondol élni. A magát mindig is alapvetően rurális bázison – falvakhoz, vagy legfeljebb kisvárosokhoz mint községekhez kötődő territoriális szomszédságokból, egyházközségekből – felépülő közösségként elgondoló MRE-ről a 2001-es magyarországi népszámlálás adatai szerint az derül ki, hogy gyülekezeteinek majd 70%-a falvakban található, viszont 1 622 796 tagja közül 982 609 (60%) városban él.³⁴ Erre való tekintettel az egyház missziói stratégiájában már azt olvashatjuk, hogy erőforrásait jelentős mértékben a városokba csoportosítja,³⁵ míg a falvakban élő gyülekezeteire jelentős mértékben mint szórványosodott közösségekre tekint.³⁶ A városok többségében azonban a reformátusság kisebbségben van, s ez szintén egy újfajta, kisebbségi attitűdökkel átítatott vallásosság kialakulásához vezet, amely másokkal szemben toleránsabb, kész a párbeszédre, saját hitbéli meggyőződését nem triumfalista módon képviseli.³⁷

E változások összefüggésében kell tehát értelmeznünk május 22 koncepcióját és szimbólumait, amelyek hipotézisem szerint egy új, a fent elemzett változásra reflektáló egyházmodell kialakulását jelzik. Ennek alapja már nem a „territoriális egyházmodell” korábban térben és időben állandónak feltételezett, időről-időre főnixként megújuló egyházközsége, amelybe az egyes individuumok betagozódnak, és így alkotják az gyülekezetet mint Krisztus testét. Ez a modell sokkal inkább egy hálózatra hasonlít, amelynek elemei, az egymással való összetartozás érzése alapján közösségbe lépő református individuumok különböző, többé-kevésbé állandó, reális és virtuális létmódú csoportokat hoznak létre, amelyeket a hálózat csomópontjaiként értelmezhetünk. Ezekbe a csoportokba az emberek nem, vagy legalábbis jelentős mértékben nemcsak a territoriális hovatartozás miatt járnak, hanem azért, mert oda tartozónak érzik magukat, így alkotnak gyülekezetet (lokalitást), és így hoznak létre szomszédságokat. A létrehozás itt nagyon hangsúlyos motívum, hiszen ennek köszönhetően a csomópontok inkább a lokalitás és nem a territoriális értelemben vett szomszédság (község) elve mentén szerveződnek, vagyis alapvetően egy kapcsolathálózat megjelenésének, reprezentációjának – s egyben kommunikációs színtereknek – tekinthetők. Ezek a csomópontok a hagyományos gyülekezetek funkcióit is átveszik. Egyfelől szakrális-kultuszi közösségek, vagyis az egymással és a transzcendenssel történő találkozás, közösség kitüntetett színterei. Másfelől például a misszió vagy diakónia

---

³⁴ Of.: 7.

³⁵ Nagy 2006: 126.

³⁶ Kósa 2004.

³⁷ Tomka 2000: 17–19.

gyülekezeti funkciói mentén hálózatokká szerveződnek, és – szemben a korábbi modell egyházmegyei és kerületi struktúrájával – ezek a hálózatok jelentik azon etnotájuk egyik részét, amelyek összefüggésében a csomópont (mint lokalitás, illetve gyülekezet) magát elgondolja. Az individuumok e lokalitások és szomszédságok között jelentős szabadsággal mozoghatnak, vagyis egyszerre több csomópontozhoz is tartozhatnak, ami azt is jelenti, hogy lokális szubjektumként meglehetősen összetett identitással bírnak. Ugyanakkor az etnotájuk, vagyis a szomszédságokból mint csomópontokból szövődő hálózatok legfontosabb kötelékeit – a hálózatokat összefogó funkció mellett – éppen ezek az összetett identitással rendelkező individuumok jelentik, akiken keresztül a különböző etnotájuk is összekapcsolódhatnak. Így a közösség mint hálózat több szinten és többszörös kötődésekkel jöhet létre, ami végső soron egy a tradicionális egyházstruktúrájánál sokszorosán összetettebb rendszert eredményez.

A „hálózatos egyházmodell” imént körvonalazott koncepciója azonban lényegében még kidolgozatlan. A koncepció összefoglalását legtisztábban Hámori Ádám szociológus, a Zsinati Hivatal munkatársa adta meg egy a Csillagpont nevű ifjúsági találkozón résztvevő református fiatalok értékvilágával kapcsolatos kutatását összegző tanulmányában. Mint írja: „a Csillagpont célja nem pusztán egy újabb, vallásos színezetű rendezvénnyel való megjelenés az ifjúsági és kulturális fesztiválok lassan telítődő piacán [...] A távlati cél sokkal inkább egy új egyházmodell megvalósítása, melynek lényege a «gyülekezeteiben élő egyház» hálózattá való átalakítása, a bevonódás révén pedig a hívők aktív tagsággá nevelése.”³⁸ E rövid megfogalmazástól eltekintve azonban az új modell semmilyen más formában nem jelenik meg az egyházi nyilvánosságban, sőt a hivatalos kommunikációban továbbra is a „gyülekezeteiben élő egyház” territoriális modellje dominál. Első látásra ez fogalmazódik meg az új közös alkotmányban is, amelynek az egyháztagságról szóló 3. fejezete szerint „6.§ A Magyar Református Egyház tagjai mindazok, akik a keresztség sákramentumában részesültek, és – a történelmi jogfolytonosság alapján – magukat a magyar református egyházhoz tartozónak vallják, éljenek ők bárhol a világban, és legyenek magyar vagy más anyanyelvűek.

7.§ Teljes jogú egyháztag az, aki a református egyház rendje szerint konfirmációs fogadalmat tett, aki a református egyház hitvallásai és törvényei szerint él, az egyház anyagi terheinek hordozásában részt vállal, és aki valamelyik egyházközségnek nyilvántartott választójoggal rendelkező tagja.”³⁹ Ezek után azonban nagyon tanulságos az, ahogyan a szervezeti egységek közt elsőként az egyházközség fogalmát meghatározza. A 6. fejezet szerint „13.§ Az egyház

---

³⁸ Hámori 2008: 31.

³⁹ Of.: 8.

szolgálata a gyülekezetben valósul meg, ahol annak tagjai Isten Szentlelkének segedelme által meghallgatják és befogadják az evangéliumot, és annak engedelmeskednek. Az egyházközség az egyház tagjainak egy meghatározott területen, az istentisztelet, a szeretetszolgálat, misszió és a keresztyén élet hitvallásainknak megfelelő folytatására alakult szervezete.”⁴⁰ Az idézett szöveg két mondatot tartalmaz, amelyek kapcsolata nem teljesen világos, hiszen a bennük meghatározott fogalmak nyelvileg nem vonatkoznak egymásra. A szöveg tradicionális – vagyis a korábbi egyházalkotmányok felől közelítő – olvasatában egy megfeleltetéssel állunk szemben, amennyiben először a gyülekezetéről szól, aztán úgy definiálja az egyházközséget, mint annak szinonimáját. Az első mondat nem tartalmaz újdonságokat. Egyfelől a „gyülekezeteiben él az egyház” elvre utalva a gyülekezet szerepét és helyét rögzíti a református egyház struktúrájában, másfelől a hitvallásokra hivatkozva meg is határozza a gyülekezetet mint szakrális-kultuszi közösséget, vagyis lényegében mint lokalitást. Ez a mondat különböző átfogalmazásokban és szerepben több – jóllehet nem minden, s különösen nem a jelenleg érvényes magyarországi – magyar református egyház alkotmányában fellelhető.

A második mondat szintén hosszú múltra visszatekintő megfogalmazás. Eredetében Pufendorf 1687-ben megjelent *De Habitu Religionis Christianæ Ad Vitam Civilem* című művére vezethető vissza. Varga Zoltán értelmezése szerint Pufendorf „elvetve minden transzcendens magyarázatot az Egyházat nem az Istentől elhívottak gyülekezetének tartja, hanem olyan társaságnak [...] amelynek tagjai bizonyos célra, t.i. a közös istentisztelet végzésére tömörültek.”⁴¹ Pufendorf nagy hatással volt a 18. század végének a felvilágosodás hatása alatt álló egyházi gondolkodóira, s ez az egyházfelfogás a korszak megannyi egyházalkotmánytervezetében, így az 1881-es Debreceni Zsinat által megfogalmazott, a magyar reformátusságot először egyesítő alkotmányban is tetten érhető. Ez az alkotmány – bár használja, de – még nem definiálja az egyházközség fogalmát, viszont funkciói körülírásában egyértelműen ez a szemlélet érezhető. A következő, 1928-as református egyházalkotmányban található meg az egyházközség első, s a mai napig meghatározó definíciója, s ezzel a szövegverzióval találkozunk a különböző református egyházalkotmányokban, így a Romániai Református Egyház Zsinata által 2007-ben elfogadott alkotmányban is: „az egyházközség az egyház tagjainak egy meghatározott területen, az istentisztelet gyakorlásának és a keresztyén

---

⁴⁰ Of.: 8.

⁴¹ Bíró et.all. 1995: 286.

élet hitvallásainknak megfelelő folytatása végett, az egyházi jogszabályok szerint szervezett gyülekezete.”⁴²

Ezek a definíciók egyfelől az egyházközséget mint szervezett gyülekezetet határozzák meg, ám magával a gyülekezet fogalmával nem foglalkoznak; másfelől abban, ahogyan az egyházközséget meghatározzák, továbbra is minden esetben meghatározó szerepet játszik annak „egy meghatározott területhez”, legtöbbször egy településhez, illetve polgári községhez való kötése.⁴³ Ezekben a szövegekben tehát az egyházközség mint az egyházszervezet legkisebb, illetve alapvető önkormányzattal bíró szervezett egysége és a – különösebben alkotmányos szinten soha nem definiált, de általában szakrális-kultuszi közösségként használt – gyülekezet kifejezés valóban lényegében szinonimák, illetve az egyházközség értelmezésük szerint nem más, mint szervezett gyülekezet.

Az egységes egyház alkotmányából fentebb idézett 13.§-ának ezen a nyomon haladó olvasata azonban megkérdőjelezhető. A szöveg első mondata ugyanis, amennyiben szerepel egyáltalán valamilyen változatában az egyházak alkotmányszövegeiben, sohasem azon a helyen olvasható, ahol az új alkotmányban, vagyis az egyházközségekkel kapcsolatos alapelvek részletezésben, hanem minden esetben az első, az egyház természetét tisztázó fejezetben. A két mondat közötti egyértelmű kapcsolat itt tapasztalható hiánya értelmezhető úgy is, mint szerkesztési hiba, de talán értelmezhető a tradicionális, területiális gyülekezetfogalom felbomlására utaló jelként is. Ebben a megfogalmazásban a szomszédság és a lokalitás már eltávolodik egymástól, vagy legalábbis a köztük korábban megállapított nyilvánvaló kapcsolat elbizonytalanodik, s az egyházközség immár nem egyértelműen „az egyház tagjainak meghatározott területen élő és az egyházi törvény szerint szervezett gyülekezete.”⁴⁴

A szilárd struktúrák felbomlása, a hálózatosodás társadalmi kontextusaként megjelölhetjük a posztmodern, ám az új modell más elemei, így a vallásosság megélésében az érzelmek és a közvetlen tapasztalatok előtérbe kerülése is értelmezhetőek ebből a pozícióból.⁴⁵ Ennek a változásnak a jelentősége a gyülekezetkép és az egyházkép korábban

---

⁴² Of.: 6: 2.

⁴³ Ezt már az 1882-es alkotmány is kimondja: „1.§ ...az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház [...] magában foglalja mindazon reformált vallású egyházközségeket, melyek a magyar koronához tartozó országok és tartományok területén léteznek. [...] 14. § Magyarországnak minden reformált vallású lakosa és honpolgára azon helyen tekintetik az egyházközség rendes tagjának, ahol tagja a polgári községnek.” Idézi: Balogh – Gergely 2005: 364, 367. Az 1.§ összefüggésében tanulságos az evangélikusok 1893-as alkotmányát felidézni: „A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyházat híveinek összessége alkotja.” Idézi Balogh – Gergely 2005: 413. Az unitáriusok alkotmánya nem tartalmaz hasonló definíciókat, tehát a protestáns egyházak között a református alkotmány egyházkoncepciója sajátosnak tekinthető.

⁴⁴ Of.: 9: I/12.

⁴⁵ A kérdéshez lásd Horváth-Szabó 2002; Tomka 2006.

említett kölcsönhatásainak összefüggésében nyer jelentőséget. Főképp a falusi, a vidéki, de sokszor a (nagy)városi gyülekezetekben, illetve egyházközségekben is a korszerkezet, a társadalmi összetétel és a kegyességi élet tekintetében egyre több anomália jelentkezik, s ez visszahat a reformátusság önmagáról alkotott képére. Az egyház kisebbségben van, szórványosodik, s erőt vesz rajta egy sajátos „szórvány lelkelet”. Az egyház tradicionális bázisát jelentő – s a köztudatban még ekként élő – falusi gyülekezetek előregednek, a lelkesz egyetlen feladata az, hogy eltemesse a gyülekezetét, s ez a pusztulás vízióját és a veszélyeztetettség érzetét kelti. Az ilyen gyülekezetekben élő reformátusok – még a fiatalok is, ha egyáltalán vannak – úgy gondolhatják,⁴⁶ hogy az egyház öreg, elfáradt, pusztul.

Az egyház vezetése erre a folyamatra válaszolva többször próbált olyan alkalmakat teremteni, amelyeken az egyháztagnak előtt reprezentatív módon és élményszerűen mutathatja fel a szórványosodó, kisebbségi és veszélyeztetett egyházkép alternatíváját. Ilyenek például a magyar reformátusok világtalálkozóinak egyre sűrűbb alkalmi, az új egyházmodell paradigmájaként kezelt Csillagpont Református Ifjúsági Találkozó vagy a Szeretethíd megmozdulásai. Ezek az alkalmak a közösség, összetartozás, a „közvetlenség érzete” – vagyis a lokalitás – élményét jelentik a résztvevők számára, s az élő egyház élményévé válnak. Ez, az új egyházmodell központi motívumát jelentő közösségélmény adja a korábban idézett Ódor-interjúban a „gyülekezeteiben él az egyház” – „közösségeiben él az egyház” finom szövegvariánsának jelentőségét is. Ebben a modellben a tradicionális, territoriálisan értelmezett, az egyházközség szinonimájaként felfogott gyülekezetek helyett ezekben a közösségekben él az egyház, és a struktúra, az egyházszervezet célja egyre hangsúlyosabban ezen közösségek támogatása.

Ezeket a jellemzőket május huszonkettő eseményeiben is felfedezhetjük, sőt úgy tűnik, hogy annak a napnak az volt a legfontosabb funkciója, hogy reprezentatív módon és élményszerűen mutassa fel a csomópontokból újonnan felépülő hálózatstruktúrát. Erre az élményközösségre hegyezte ki 2009. május 22-én elmondott prédikációját Bölskei Gusztáv is: „Ha megkérdez majd bennünket a gyermekünk vagy az unokánk, mi is történt 2009. május 22-én Debrecenben, miért gyűltek össze ennyien a Kárpát-medence minden szegletéből, mit kerestek ott, én azt válaszolnám, amit ez a mezőn bolyongó fiatalember felelt arra a kérdésre, hogy mit keres ott: a testvéreimet. [...] A bibliai történetben Józsefet, az egyedül járó álmodozót látjuk, akit apja küld legeltető testvérei után. Nem sejti még az álmodozó, hogy mi vár rá, ha meg is találja őket. A realista, sértődött testvérek kegyetlenül megleckéztetik.

---

⁴⁶ A feltételes mód itt arra utal, hogy erre vonatkozó kutatási eredmények nem ismeretesek a reformátusok között, az elképzelés azonban több interjúmban is egyértelműen megjelenik.

Kitaszítják maguk közül. [...] A növekedő ember, József, eléri a növekedés határait. [...] S ekkor József újra ki tudja mondani az emberi együvé-tartozás elemi szavait: a testvéretek vagyok. [...] Testvéreimet keresem – ez a legelemibb, legemberibb motivációja annak, ami ma köztünk történik.”⁴⁷

„A szomszédságoknak a kontextusok és a lokális szubjektumok termelésére való képességét [...] – írja Appadurai – mélyen befolyásolja a nagyméretű társadalmi formációk (nemzetállamok, királyságok, hittérítő birodalmak, kereskedelmi kartellek) lokalitást termelő képessége, mellyel meghatározzák a hatalmi szférájukba eső szomszédságok általános formáját.”⁴⁸ Elgondolásom szerint a Vezetők jelenleg meglehetősen sporadikus elképzeléseiből megrajzolható kép alapján az új Magyar Református Egyház is egy ilyen, nagyméretű társadalmi formáció lehetőségét hordozza, amely jelenleg inkább úgy működik, mint egy etnotáj, vagyis olyan kontextus, amelynek összefüggésében a szomszédságok meghatározhatják magukat. Ezek a szomszédságok azonban, éppen az új etnotáj mint kontextus által életre hívott lokalitások hatása miatt, egyre inkább transzlokális karaktert nyernek. Erre utal az egyházközségről leváló, szakrális élményközösséggé váló gyülekezet fogalmában, illetve az egyháztagság meghatározásában érzékelhető elmozdulás. Ez azonban nagyon összetett fogalmi változást jelez, hiszen amennyiben a gyülekezet fogalma valóban így módosul, abban az esetben a hálózatos egyházmodellre szintén igazgá válik, hogy gyülekezeteiben él az egyház.

Online források (Of.)

1. 2011: Május 22. – Magyar Református Egység Napja. In: *Magyar Reformátusok Hatodik Világtalálkozója*. URL: <http://www.vilagtalalkozo.reformatus.hu/cms/index.php?id=4> (Letöltés: 2011. szeptember 13.)
2. 2011: Kárpát-medencei imanap 2011-ben is. *Reformatus.hu* 2011. november 02., szerda 10:28.
http://reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=28184:karpát-medencei-imanap-2011-ben-is&catid=101:kozlemenyekhirek&Itemid=269 (Letöltés: 2012. február 2.)
3. 2009: Katekizmus. In: *A Magyar Református Egyház Alkotmányozó Zsinata és Hálaadó Ünnepe*. <http://www.majus22.hu/old/index.html> (Letöltés: 2012. február 2.)

---

⁴⁷ Of: 10.

⁴⁸ Appadurai 2001:13.

4. 2009: Az Alkotmányozó Zsinat üzenete. In: *A Magyar Református Egyház Alkotmányozó Zsinata és Hálaadó Ünnepe*. http://www.majus22.hu/old/hir_uzenet.html (Letöltés: 2012. február 2.)
5. 2011: Kétszázezernél is többen támogatták egy százalékkal a református egyházat. *reformatus.hu* 2011. szeptember 15., csütörtök 12:32. http://www.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=27865:ketszazezernel-is-toebben-tamogattak-egy-szazalekukkal-a-reformatus-egyhazat&catid=101:kozlemenyekhirek&Itemid=269 (Letöltés: 2012. február 2.)
6. 2008: A Romániai Református Egyház Alkotmánya (Statútum). *Értesítő. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapja*. (17) 2.
URL: <http://portal.reformatus.ro/adatok/kanon/ertesito-2008-02.pdf> (Letöltés: 2011. szeptember 15.)
7. 2001: *A 2001. évi népszámlálás kiadványai és adatai. 26. A népesség adatai kiemelt vallások, felekezetek szerint. 3.1 A református népesség főbb korcsoport, nemek és fontosabb demográfiai mutatók szerint*. http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/26/tables/loadref3_1.html (Letöltés: 2010. december 14.)
8. 2010: *A Magyar Református Egyház Alkotmánya*.
http://www.majus22.org/cikk.php?ID_cikk=24 (Letöltés: 2011. szeptember 14.)
9. 2011: 1994. évi II. törvény – A Magyarországi Református Egyház alkotmányáról és kormányzatáról szóló az 1996. évi II. tv., a 2001. évi II. tv. és a 2002. évi III. tv., 2005. évi VII. tv., 2006. évi I., 2006. évi IV. és a 2010. évi III. törvény módosításaival egységes szerkezetben. In *A Magyarországi Református Egyház Törvénytára 2011*.
http://www.reformatus.hu/adattar/torv/torvenytar_2011_07_27.pdf (Letöltés: 2011. szeptember 15.)
10. 2009: Bölcskei Gusztáv tiszántúli püspök igehirdetése. In: *A Magyar Református Egyház Alkotmányozó Zsinata és Hálaadó Ünnepe*.
http://www.majus22.hu/old/hir_predikacio.html (Letöltés: 2012. február 2.)

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Benedict 2006: *Elképzeltek közösségei. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Appadurai, Arjun 2001: A lokalitás teremtése. *Regio* (12.) 3. 3–31.

- Bagdán Zsuzsanna 2011: Folyamatos istentisztelet. http://csillag.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=541:folyamatos-istentisztelet&catid=36:hirek&Itemid=139 (Letöltés: 2012. február 2.)
- Balogh Margit – Gergely Jenő 2005: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)*. 1–2. kötet. Budapest.
- Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán 1995 [1949]: *A Magyar Református Egyház története*. Sárospatak.
- Csepregi Botond 2011a: Egyházi kampány – nem egyháziaknak. In: *Egyszázalék*. <http://www.reformatus.hu/egyszazalek/?p=127> (Letöltés: 2011. szeptember 13.)
- Csepregi Botond 2011b: Elsődleges társadalmi küldetésünk a demokrácia gyakorlása. In: *Egyszázalék*. <http://www.reformatus.hu/egyszazalek/?p=194> (Letöltés: 2011. szeptember 13.)
- Csiszár Árpád 1985: A régi nemzeti rend nyomai a Felső-tiszavidéki templomokban és temetőikben. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 1. Budapest, 157–197.
- Dienes Dénes (szerk.) 2001: *Isten Anyaszentegyházának emlékezetire... Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében. 1753–1759, 1764*. Sárospatak.
- Faggyas István 1990: *Lakosság és templomi ülésrend*. 1. Debrecen.
- Faggyas István 1991: *Lakosság és templomi ülésrend*. 2. Debrecen.
- Fekete Zsuzsa 2011: Meghökkenítő egyszázalék. *Parókia Portál* 2011. március 17. csütörtök <http://www.parokia.hu/hir/mutat/2120/> (Letöltés: 2012. február 2.)
- Gyöngyösi Korsós András 2009: Post festa. *Református Élet* (11.) 6. 6–7.
- Hámori Ádám 2008: Református fiatalok értékvilága és közéleti attitűdjei. *Kommentár* (2.) 1. 31–42.
- Horváth-Szabó Katalin 2002: Az én és a vallás a posztmodern korban. *Távlatok* (56.) 2. 238–248.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (szerk.) 2007: *Szokrális kommunikáció*. Budapest.
- Kósa István 2004: Népszámlálás és szórványok. *Parókia Portál*. <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/170/> (Letöltés: 2011. szeptember 14.)
- Kósa László (szerk.) 2006: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest.
- Köntös László 2011: A „gyülekezeteiben élő egyház” csak divatos egyházpolitikai jelszó? *Dunántúli Református Közélet* 2011. április 9., szombat

<http://refkozelet.blogspot.com/2011/04/gyulekezeteiben-elo-egyhaz-csak-divatos.html>

(Letöltés: 2011. szeptember 13.)

- Nagy István 2006: A Magyarországi Református Egyház missziói stratégiája a XXI. században. *Studia Caroliensia* (6.) 2. 126.
- Pataki Ferenc 1988: Identitás – személyiség – társadalom. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest, 17–38.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest.
- Pokoly József 1905: *Az erdélyi Református egyház Története*. IV. *Az egyházi intézmények története*. Budapest.
- S. Lackovits Emőke 1997: Református templomi ülésrendek Közép-dunántúlon. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a kárpát-medencében* II. Veszprém – Debrecen, 346–366.
- Tomka Miklós 2000: Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. *Théma* (2.) 4. 4–26.
- Tomka Miklós 2006: *Vallás és társadalom Magyarországon*. Budapest – Piliscsaba.
- Törvényjavaslat 1892: A Magyarországi Ev. Ref. Egyház alkotmányos szervezete*. Debrecen.